

Het succes van het christendom

Historische oorzaken voor de groei tot wereldreligie

Wat maakte het christendom tot een aantrekkelijke godsdienst in de oudheid? Anton van Hooff ontkracht de veelgehoorde mythes en schijnt zijn licht op mogelijke oorzaken in het verleden die de godsdienst een zetje in de rug gaven.

Anton van Hooff
is historicus.

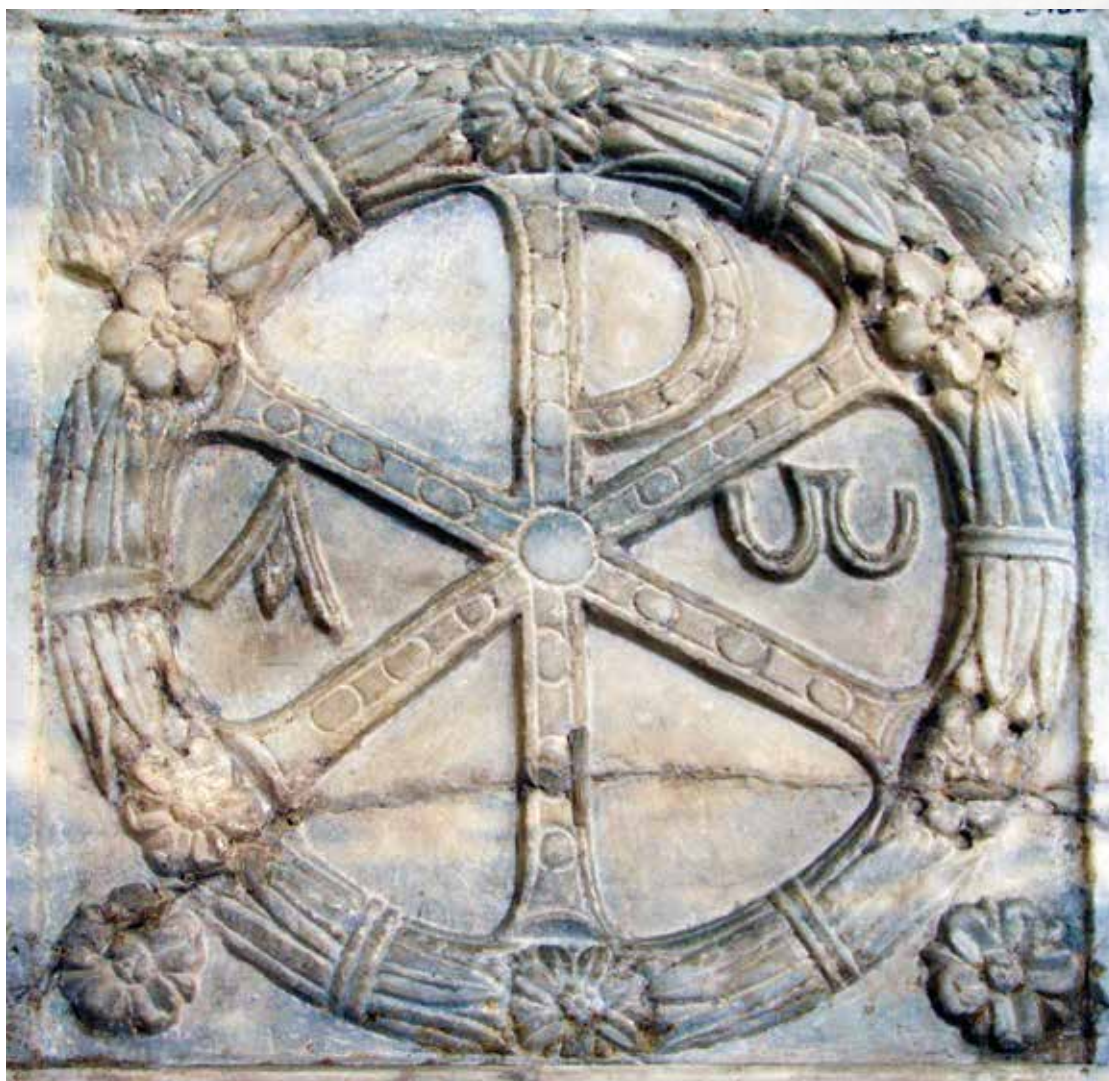
Wat geeft godsgeloof nog altijd zo'n aantrekkingskracht? De godsdienst-sociologie heeft talrijke antwoorden, maar ook het verleden kan helpen het verschijnsel begrijpelijk te maken. Zo wordt de 'bestaansverheldering' verwerkelijkt, die voor wijlen mijn oud-collega Joop Toebes het hoofddoel van geschiedenisonderwijs was. In de leergang *Vragen aan de geschiedenis* probeerde hij dit ideaal te verwezenlijken. Ik schreef een stukje in deze leergang over het christendom, maar het

kwam toch niet boven een beschrijving uit, zoals de opkomst van het christendom in leerboeken doorgaans slechts als een voldongen feit wordt beschreven. Hoogstens wordt er iets gezegd over de kracht van de boodschap van naastenliefde, de aanhang bij vrouwen en slaven en het Edict van Milaan, waarbij de keizers Constantijn en Licinius het christendom in 313 tot een toegelaten religie (*religio licita*) verklaarden. Hoeveel gemakkelijker hadden de confessionele leerboeken van weleer het. Daarin werd de triomf van het christendom eenvoudig als de verwezenlijking van Gods heilsplan voorgesteld. Bovendien liep het heidendom op zijn laatste benen, zodat de volheid van het evangelie de lege zielen gemakkelijk vulde.

Pelgrims en festivals

Deze verklaring is onjuist, zoals *De Gouden Eeuw van Rome* nog eens laat zien.¹ In de tweede eeuw, waarin het christendom zichtbaar werd, bloeide het veelgodendom als nooit tevoren. Enorme tempelcomplexen werden gebouwd, pelgrims trokken massaal naar de heilige oorden, de stadskalenders liepen over van religieuze festivals. Nu zijn dit niet meer dan uitwendige tekenen, eventueel te verklaren door het actieve sponsorgedrag van de Romeinse overheid en vermogende stadselites. Maar er is meer: in *Droomduidingen* beschrijft Artemidoros van Daldis (ca. 135-ca. 200) honderden dromen van zijn zegslieden, natuurlijk veel seksuele, maar ook over verschijningen van goden in de slaap. 'Zeus zien zoals we hem voorstellen of zijn beeltenis, met zijn typische attributen, is goed voor een koning en een rijke. Want hij is meester van het geluk van de een en de rijkdom van de ander. Aan een zieke voorspelt hij genezing en ook voor anderen is hij gunstig' (*Droomduidingen*, boek 2, sectie 35). Alle godheden passeren de revue: 'Artemis: gunstig voor mensen met angst, wegens het woord *artemes*, dat "gezond" betekent; ze houdt hen vrij van angst. Ook voor barendende vrouwen een gunstig

De ineengevlochten chi en rho, de eerste letters van 'Christos' in het Grieks, geflankeerd door alpha en omega, de eerste en laatste letters van het Griekse alfabet, oftewel het begin en eind van alles, gevat in een cirkel, de volmaakte vorm. Deze afbeelding staat op een vroegchristelijke sarcofaag in het Vaticaans Museum. Foto: Lawrence OP, Flickr. Linkerpagina: Een van de oudste afbeeldingen van Jezus is te vinden in Groot-Brittannië. In een Romeinse villa lag dit mozaïek op de vloer, met in het midden een afbeelding van Christus, te zien aan de letters chi en rho achter zijn hoofd. Hinton St. Mary-mozaïek, vierde eeuw n.Chr., British Museum.

godin, want ze heet de Liggende.' Artemidoros werkt vaak met zulke woordverbanden. 'Het maakt niet uit de godin te zien zoals we ons haar voorstellen of haar beeltenis, want of de goden nu vleeselijk verschijnen of als beelden van materie, ze hebben dezelfde betekenis. Maar sneller wordt op goed of kwaad geduid als de goden zelf worden gezien, dan hun beeltenis' (boek 2, sectie 35). Het is dan wel weer gunstig als de droombeelden van hard en onvergankelijk materiaal zijn gemaakt: goud, zilver, brons, ivoor, natuursteen, barnsteen of ebbenhout. Dubieus of zelfs ongunstig is als hun beeltenis van terracotta, leem of bijenwas is of als het om een schildering gaat (boek 2, sectie 39). Als de goden hoogstpersoonlijk verschijnen, brengen ze niet altijd geluk. 'Artemis naakt te zien is hoe dan ook voor niemand gunstig' (boek 2, sectie 35). Dit laatste begrijpt iedereen die weet hoe Aktaion door zijn eigen jachthonden werd verscheurd toen hij per ongeluk de godin badend in een ven had gezien. Dromen gemeenschap te hebben met een godheid voorspelt aan een zieke de dood. Want dan gaat de ziel het lichaam verlaten en verenigt zij zich met de goden (boek 1, sectie 91).

Deze dromers waren ervan overtuigd dat de goden werkelijk bestonden, maar binnen het rijkgeschakeerde veelgodendom kon ieder op eigen wijze zalig worden. De losse goden konden bijvoorbeeld worden gezien als benoemingen van specifieke eigenschappen van de ene overkoepelende godheid. Filosofisch geschoolden, zoals de keizer-wijsgeer Marcus Aurelius, zagen 'de goden' als de macht van het lot of de voorzienigheid. In de inleiding van zijn *Tot mijzelf* dankt keizer Marcus zonder specificatie 'de goden' voor al het goede dat ze hem in de schoot hadden geworpen.

Massa beteugelen

Er was zeker wel godsdienstkritiek, maar atheïsme in de ware zin ontbrak in de oudheid. Ironisch genoeg waren het de christenen die *atheoi* werden genoemd. Sceptische politieke leiders hanteerden op hun beurt religie als een geijkt middel om de massa te beteugelen, volgens de leer van de 'politieke theologie'. Ook zij geloofden op hun manier. Een vergelijking om de veelvormigheid van de antieke religie te laten navoelen: kinderen kunnen geloven in het reële bestaan van Sinterklaas. Voor volwassenen is de goedheiligman een geheiligde ►

1 Anton van Hooff, *De Gouden Eeuw van Rome. Van de volmaakte Traianus tot Commodus de gladiator* (Amsterdam 2017).

Kruis zwevend tussen sterren in de koepel van het mausoleum van Galla Placidia in Ravenna.

traditie, die talrijke rituelen legitimeert, ook zij geloven 'op hun manier' in de Sint. Oneindig veel breder was het spectrum van het antieke 'geloven' in goden.

Er is dus meer nodig dan geestelijke armoede als verklaring voor de doorbraak van het christendom. Was het dan omdat de christelijke boodschap vrouwen, slaven en eenvoudige lieden het eeuwige heil beloofde? Hoewel het christendom vanaf het begin ook individuen uit de hogere sociale klassen aantrok, bestond die sekte volgens serieuze critici vooral uit de domme heffe des volks. Het appelleren aan de naïveteit van lieden die niet onderzochten, maar domweg geloofden, is het belangrijkste verwijt dat Kelsos (Latijn: Celsus) in zijn *Ware Rede (Alèthes Logos)* van circa 178 maakte. De inhoud van het geschrift is voor het grootste deel bekend door citaten die Origenes aanhaalt in zijn *Tegen Kelsos*. De goedgeschoolde Kelsos kende de Bijbel en voerde ter adstructie het evangeliewoord 'onderzoek niet, maar geloof' aan. Het verwijt van de domheid van het geloof raakte de christelijke intellectuelen die het in de tweede eeuw met apologieën voor het christendom opnamen. Het kon wel zijn dat eenvoudige lieden de kwintessens van het geloof niet volkomen bevatten, maar de morele uitwerking van de blijde boodschap op hen was toch onmiskenbaar. Ze pleegden geen misdaden, waren betrouwbaar bij leningen en onthielden zich van ontucht. Deze

sobere levensstijl was aantrekkelijk in een cultuurperiode van toenemende bedaagdheid; diverse filosofen preekten al een haast christelijke seksuele moraal. Ook de sobere rituelen pasten wel in een tijd die minder ophad met extatisch gedrag. Wat kon er mis zijn met het breken van brood, drinken van wijn en zingen van hymnen in gesloten bijeenkomsten?

Immigrantenkerk

De verweerschriften van de apologeten, die zich gezien de vorm tot de keizers of gouverneurs richtten, hadden geen zichtbare uitwerking op de adressanten. Deden ze dat wel bij heidense intellectuelen of werkten ze vooral als een hart onder de riem voor ontwikkelde medegelovigen? Hoewel naar de getuigenis van Tertullianus (ca. 160 - ca. 235) in zijn *Apologeticum* christenen ook in overheidsdiensten, zelfs in het leger te vinden waren, was er een principiële afwijking van 'de wereld'. In afwachting van het eeuwige heil zochten gelovigen hun toevlucht in de schoot van de kerk. Veel van de christelijke gemeenten boden marginalen, zoals vreemdelingen, de nodige nestwarmte, zoals in onze tijd bloeiende immigrantenkerken dat doen. Zo kwamen verschillende martelaren van Lyon (177) uit het Griekse Klein-Azië.² De gemeente had als bisschop Irenaios, die uit dezelfde streek kwam. Hij schreef in het Grieks – tegen ketterijen. Lang was trouwens in het Latijnse

Westen het Grieks de taal van de kerk. Een fossiel daarvan is het *Kyrie, eleison* (Heer, erbarm u) in kerkgezangen. Niet voor niets werd de gemeente met het Griekse *ekklesia* aangeduid. Dat was oorspronkelijk de naam voor de volksvergadering in de democratie. De gelovige gemeente voelde zich soeverein. Zij bestuurde zichzelf, wees *episkopoi* (bisschoppen), *presbuteroi* (ouderlingen, vandaar priesters) en *diakonoi* aan.

Tot deze laatste en laagste waardigheid werden ook vrouwen toegelaten; voor de rest dienden ze een hoofddoek te dragen en tijdens diensten hun mond te houden. In elk geval konden vrouwen zich binnen de gemeente door het bedrijven van *caritas* ontplooiën. Als ze weduwe waren, niet hertrouwen of al vroeg besloten hadden ongehuwd te blijven, kregen ze een bevoorrechte positie – niet onbelangrijk – ondersteuning. De eigen ruimte die de kerk aanbood, was zeker aantrekkelijk voor vrouwen; de concurrerende Mithrasdienst bijvoorbeeld was uitgesproken iets voor mannen. Niet voor niets had zij aanzienlijke aanhang onder militairen. Dat andere inwijdingsgenootschappen, ‘kerken’, van Isis en Kybele vrouwelijke godheden centraal stelden, betekende niet dat zij vrouwen veel te bieden hadden. Ook de Mariaverering in het christendom heeft niet tot emancipatie van de vrouw bijgedragen, eerder tot haar inkapseling.

Kerk als zorgverzekering

De liefdadigheid, waarvan maagden en weduwen profiteerden, heeft zeker bijgedragen aan het succes van het christendom – zoals tegenwoordig islamitische genootschappen dat doen door sociale taken op zich te nemen. De kerk was dus ook een soort zorgverzekering; zieken en bejaarden vonden er een toevlucht. De kerk als gebouw – eerst niet meer dan een vertrek in de woning van een rijk gemeentelid – gaf de verzamelde gemeente een sterk wij-gevoel. Anders dan de tempel, die als woning van de godheid van buiten wordt benaderd, is de kerk een vergaderruimte. Toen het christendom, begunstigd door Constantijn en de christelijke keizers na hem, een massale aanhang kreeg, verrezen er grote hallen om de menigten te bevatten. Ze volgden het model van het overdekte plein, de *basilica*, vandaar de naam basiliek. De buitenkant was lang weinig imposant, zoals men bijvoorbeeld in Ravenna nog kan zien, maar eenmaal binnen beleefden de gelovigen een hemel op aarde, met mozaïeken, die niet alleen de vloeren bedekten, maar opklommen tegen de wanden en de apsis.

Die basilieken zijn het resultaat van de zege die het christendom door keizerlijke begunstiging behaalde. Maar wat maakte de religie een aantrekkelijke partner in de keizerlijke macht? Ten tijde van Constantijn, dus na drie eeuwen, omvatte het geloof nog niet meer dan tien procent van de rijksbevolking. De kerk betekende kwantita-

tief niet veel, al was haar aanhang vooral in de metropolen geconcentreerd en dus bovenmatig zichtbaar voor de keizerlijke overheid – wat eerder tot lokale vervolgingen had geleid. Zij had echter in haar onafhankelijkheid de crises van de derde eeuw, die van de soldatenkeizers, met kracht doorstaan, terwijl de oude religies bij gebrek aan sponsors kwijnden. De gemeenten waren namelijk niet afhankelijk van het ‘eregeld’ dat een rijk betaalde om beschermer van een genootschap te worden. Tertullianus wijst al in de tweede eeuw op de onafhankelijkheid van een kerkgemeenschap. Haar kas werd gevormd door de bescheiden bijdragen van de leden. Het geld werd niet gebruikt voor gelagen, maar voor onderhoud en begraven van weeskinderen, huispersoneel, oudjes die niet meer konden werken, schipbreukelingen en christenen die in mijnen en gevangenissen leden (*Apologeticum* 39,5). De christenen vormden dus een hechte en vastberaden minderheid die het pleit in crises wint.

Bloedgetuigen

De populaire gruwelpropaganda die de christenen betichtte van kindermoord, incest tussen ‘broeder en zusters’ en verering van ezels, leidde soms plaatselijk tot vervolgingen, vooral als de massa een zondebok zocht voor rampen. Volgens de advocaten van het christendom ging er echter een wervende werking uit van de standvastigheid van martelaren, ‘bloedgetuigen’ in mooi archaisch Nederlands.³ ‘Het bloed der christenen is zaad,’ roept Tertullianus uit (*Semen est sanguis christianorum*; *Apologeticum* 50,12). Dat iemand het leven veil had voor vaderland, vriend of echtgenoot was voor de heidense oudheid zonder meer voorbeeldig gedrag. Maar het leven te geven voor een overtuiging was onvoorstelbaar. Die martelaren provoceeden de dood voor een geloof!

‘Het leven te geven voor een overtuiging was onvoorstelbaar; die martelaren provoceeden de dood voor een geloof!’

Volgens de procesverslagen was de bekentenis *Christianus sum* (christen ben ik) goed voor een doodvonnis. Zelfs uit die *acta* blijkt dat menig rechter zich ongelukkig voelde met die grond voor een doodvonnis. Als de aangeklaagde bereid was om even wat wieroorkorrels voor het beeld van de keizer te strooien, waren beide partijen van de zaak af. Natuurlijk wijst de aspirant-martelaar de handreiking af in wat de overheid ziet als *obstinatio* en *pertinacia* (koppigheid en vasthoudendheid); overheden hebben het niet op halsstarrigheid. In de martelaarsverhalen is vaak van sprake van ver- en bewondering van de ooggetuigen van de executie. Sommigen van hen zouden zo tot het ►

² Onder keizer Marcus Aurelius werden christenen actief vervolgd. In 177 werd bisschop Photinus van Lyon samen met andere christenen door een menigte gegrepen en gedood in Lyon (het Romeinse Lugdunum) in Zuid-Frankrijk. Irenaios schreef een brief over deze martelaren aan de gemeente in Klein-Azië.

³ Tegenwoordig denken sommigen dat martelaren lieden zijn die martelen. *Martyres* zijn echter getuigen, in het christelijk taalgebruik zij die tot de dood het geloof belijden.

4 Tiberius Iulius Abdes Pantera uit de streek van Sidon, 62 jaar, 40 dienstjaren uit de eerste afdeling van de pijlschutters is hier bijgezet; Tib(erius) Iul(ius) Abdes PANTERA/ Sidonia ann(orum) LXII/ stipen(diorum) XXXX miles ex(s)/ coh(orte) I SAGITTARIORUM/ h(ic) s(itus) e(st); in 1859 samen met negen grafstenen van andere Romeinse soldaten gevonden te Bingerbrück.

5 Crucifixus est dei filius: non pudet, quia pudendum est. et mortuus est dei filius: prorsus credibile est, quia ineptum est. et sepultus resurrexit: certum est, quia impossibile (De Carne Christi 5,4).

geloof zijn gekomen. Toch moet de omvang van deze 'geloofspropaganda' niet overschat worden: in de tweeënhalve eeuw vóór Constantijn ging het steeds om plaatselijke vervolgingen. Maar de plaatselijke gemeente was maar wat trots op haar martelaren; ze stuurde het relaas van hun standvastigheid naar andere kerken. Martelaren waren de *sancti*, die al meteen in Gods heerlijkheid werden opgenomen, terwijl de achterblijvers moesten wachten op de opstanding bij het Laatste Oordeel. Je in de buurt laten begraven van zo'n bloedgetuige deed je hopelijk delen in zijn heil. Eerst gebeurde dat in de catacomben. Toen de kerk zich openlijk kon manifesteren werden de kerken gebouwd boven het (veronderstelde) graf van een martelaar. Gelovigen lieten zich dicht bij de heilige begraven. Zo ontstonden de kerkhoven en graftombes in de kerk. Heidenen, die doden principieel bijzetten in necropolen buiten de bebouwing, waren ontzet over die knekelhuizen.

Oudste wijsheid

Zoals verkondigers van de religieuze waarheid nog steeds doen, maakten de apologeten er veel werk van de juistheid van het christelijke geloof te bewijzen. Was de wijsheid van Mozes, die de komst van Christus had voorgezegd, niet veel ouder dan die van de Griekse wijzen, die hoogstens leentjebuur bij de Joodse profeten hadden gespeeld? Het argument van anciënniteit had in de oudheid grote kracht. Daarom betoogt Kelsos van zijn kant dat de Griekse wijsheid juist ouder is dan Mozes. Het christendom had helemaal geen aanspraak op respect; het was niet meer dan een recente ontarding van het jodendom. De apologeten van de tweede eeuw deden aan doenlijk hun best de christelijke leer voor buitenstaanders bevattelijk te maken. Dat een mens

god was of werd, was toch niet iets bijzonders? Herakles was er zo een. En goede keizers ondergingen na hun dood de apotheose, waardoor ze goddelijk, *divus*, werden. En had niet Hadrianus zijn lustknaap Antinoös na zijn ontijdige dood tot godheid gemaakt? De maagdelijke geboorte van Jezus had een parallel in de manier waarop Zeus de opgesloten Danaë bezwangerd had, namelijk als goudenregen. Ach ja, verklaart Kelsos, vrouwen die ongewenst zwanger zijn zeggen wel vaker dat het van een god komt. Maria had gewoon een buitenechtelijke affaire gehad met de Romeinse soldaat die Pantera heette (Origenes, *Tegen Kelsos* 1,32). Op het eerste gezicht lijkt Pantera een onwaarschijnlijke naam, maar er heeft inderdaad een Tiberius Iulius Abdes Pantera bestaan, zoals een grafsteen uit 40 n.Chr. in Duitsland bewijst. Deze Pantera kwam nog uit het Oosten ook, uit het Phoenicische Sidon.⁴ Ook Joodse geschriften hebben het over een Pantera als vader van Jezus.

Straf voor misdadigers

'Het is geloofwaardig omdat het absurd is.' Zo verontschuldigt de apologet Tertullianus zijn geloof in de menswording van Gods zoon. Er was inderdaad flink wat intellectueel masochisme nodig om de christelijke leerstellingen aan te nemen. Een god die zijn zoon de wereld in zond, maagdelijke verwekking en geboorte, dood aan het kruis, gevolgd door opstanding. In het bijzonder de kruisdood was volgens het woord van Paulus (1 Kor. 1:23) een 'ergernis (*skandalon*) voor de Joden, een dwaasheid (*moría*) voor de heidenen'. Kruisiging was immers de straf voor misdadigers van het laagste allooi, struikrovers en dergelijke; Romeinse burgers werden tenminste fatsoenlijk onthoofd. Een sterke kerel kon dagenlang aan het kruis hangen te verrekken tot voldoening van de

Een paneel op de deur van de Santa Sabina in Rome stelt de kruisiging van Christus voor, ca. 430.

goegemeente, die zag dat er recht werd gedaan. Zijn lijk mocht niet worden afgenomen om de veroordeelde geen fatsoenlijke uitvaart te gunnen (van Jezus wordt verteld dat hem die ontering werd bespaard).

De christenen zelf hadden moeite met de infame dood van de verlosser. Tertullianus, in zijn felheid als enige christelijke schrijver genietbaar, brengt het geloof in uitdagende paradoxen onder woorden: 'Gekruisigd is Gods zoon, het beschaamt niet, omdat het om te schamen is. En gestorven is Gods zoon: juist geloofwaardig is het, omdat het absurd is. En begraven stond hij weer op: het staat vast omdat het onmogelijk is' (*Over het Lichaam van Christus* 5,4).⁵ Dat 'geloofwaardig is het, omdat het absurd is' is later versimpeld tot 'Ik geloof omdat het absurd is' (*credo quia absurdum*). Scherper kan het intellectuele masochisme van het geloof niet worden uitgedrukt. Het duurde wel eeuwen voor het kruisteken als christelijk logo werd gebruikt. Het ging dan alleen om de kruisvorm, die als hemeltekens tussen sterren kon zweven of worden beschouwd als de Griekse letter *chi*, de initiaal van Christos, de Gezalfde ofwel Messias. Een andere lijn van verdediging was erop te wijzen dat een kruis de vorm van zegetekens, *tropaea*, en veldtekens, *signa*, had (Tertullianus, *Apologeticum* 16,7). En had ook de ra van een schip niet de kruisvorm? Evenzo de ploeg en allerlei werktuigen. 'En de menselijke gestalte verschilt in geen van de redeloze dieren dan in het rechtop gaan en de handen uitgestrekt hebbend en in het gezicht vanuit het voorhoofd hebbend wat de neus heet, waardoor er ademhaling is voor het levende

wezen' (Iustinus Martelaar, *Eerste apologie* 55). Bewijs voor de verbijstering die de verering van een gekruisigde god opriep, is de vroegste afbeelding van het crucifix, een cartoon uit de derde eeuw. Toen heeft iemand in het keizerlijk paleis in Rome in de wand een afbeelding gekrast van een mens met ezelskop aan het kruis. Ervoor staat iemand in gebedshouding. Het Griekse bijschrift luidt: 'Alexamenos vereert god.' Al eerder had een afvallige Jood een bord gemaakt met het opschrift 'God der christenen: ezelsjong'. Er was iemand met ezelsoren afgebeeld, met één voet als hoef, gehuld in een toga en met een boek in de hand (Tertullianus, *Apologeticum* 16,12 en *Tot de heidenen* 1,14). Pas vanaf keizer Theodosius I (379-394), hield het kruis op geen weerzin te wekken, want hij schafte het als executiewerktuig af. De eerste christelijke afbeeldingen van Jezus aan het kruis dateren dan ook van circa 430. De gekruisigde is dan – en nog vele eeuwen daarna – de *godmens*, niet de lijdende *mensgod*. Deze voorstelling breekt pas in de latere middeleeuwen door.

Spotgraffito op het Palatium in Rome: 'Alexamenos vereert god.'

Bruggen slaan

De apologeten van de tweede eeuw zijn de eersten die bruggen slaan tussen het christelijke geloof en de wijsbegeerte. Ze hadden in hun vormingsperiode als onderdeel van de algemene ontwikkeling een portie filosofie opgedaan. Apologet Iustinus Martelaar verklaart zelfs voor zijn bekering het heil bij allerlei wijsgerige scholen gezocht te hebben en uiteindelijk platonist te zijn geweest. Een dergelijke ontwikkeling is niet ongewoon. Veel later maakt Augustinus iets vergelijkbaars door. We zagen al hoe de apologeten de geloofsleer verteerbaar trachtten te maken, soms op een manier die later niet door de beugel van rechtzinnigheid had gekund. Ze wezen echter een weg aan hoe ontwikkelde mensen zich 'op hun eigen manier' konden voegen bij het christenvolk. De culminatie van het omdenken van de primitieve christelijke opvattingen in een echte leer vindt ten slotte zijn weerslag in de geloofsbelijdenis van Nicea (325).

Die verzoening van intellect met het 'absurde' geloof is stellig belangrijk als historische verklaring van het succes van het christendom. De aantrekkingskracht voor de marginalen van de antieke samenleving was een tweede factor van belang. Eenvoudige lieden, vrouwen, slaven en immigranten vonden in de kerkelijke gemeente erkenning, nestwarmte en liefdadigheid. De bloedgetuigen die bereid waren voor zoiets triviaals als een geloof te sterven, hebben zeker wel buitenstaanders gefascineerd en soms aangetrokken. Cruciaal was echter vooral de veerkracht die de kerk bewees in de crisis van de derde eeuw. Steunend op het 'peningske der weduwe' was zij niet afhankelijk van geldelijke steun door de rijksoverheid of plaatselijke sponsors. Zo manifesteerde zij zich aan Constantijn als aantrekkelijk machtsinstrument. ■